Ігор Мицько

Присвяти деяких церков давнього Луцька та час їх виникнення*

// Миколаївські читання. Науковий збірник. Вип.1. Матеріали І-го наукового семінару, присвяченого пам'яті Луцького князя і святого православної церкви Святослава-Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколая Мирликійського. 28 жовтня 2007 року. с.Жидичин. – Луцьк, 2007. — С.66-68

С.66.

У своему короткому повідомленні зупинюсь на походженні рідкісних патроцінімумів деяких неіснуючих, здебільшого нелокалізованих луцьких храмів і спробую на цій підставі встановити час їх будівництва.

1. Церква св. Петра Апостола. Храм вже в XVI ст. не існував. Розташовувався при виході з Окольного замку, за мостом, неподалік Святодмитрівської церкви; правдоподібно, поблизу обійстя Жидичинського архімандрита[1]. Кидається у вічі дещо незвичний для православної традиції титул – у нас храми іменувались на честь святих

** Стаття публікується в авторській редакції. Матеріал трансформовано з текстового редактора Word у формат PDF. Роботу виконав Володимир Булишин для віртуальної бібліотеки проекту «На межі територій та епох» (http://namezhi.com.ua).*

[1] Сайчук Б. Храми і цвинтарі старожитнього Луцька. Матеріали до історичної топографії // Старий Луцьк. − Луцьк, 2005. − С.8-9; Терський С. Лучеськ X − XVст. − Львів, 2006. − С.62.

Петра і Павла. Одноіменність патроцінімуму характерна для католицької традиції[2]. Це дає підставу приписати заснування церкви Ярополкові-Гавриїлу-Петру Ізяславовичу. Саме цей наш правитель 1075 р. в Римі перейшов в католицтво, взявши нове ім'я Петро. Ярополк у 1078 - †1086 рр.[3] був князем турівським і волинським. Він же фундував у родинному київському Святодмитрівському монастирі церкву св. Петра, в якій і був похований[4]. Спорудження луцького храму можна датувати періодом перебування цього князя на місцевому престолі.

2. Церква св. Пантелеймона. Найдавніший храм з таким патроцінімумом, на Гнідавському передмісті принагідно згаданий в документі 1545 р. і проіснував до 1648 року[5]. На думку С. Терського[6], його виникнення пов'язане з князем Ізяславом-Пантелеймоном Мстиславовичем (†1154), який був волинським князем у 1135-1142, 1149-1152 роках[7]. У цьому зв'язку декілька слів потрібно сказати про поширення культу цього східного святого в Русі. Хоч його ім'я і зустрічається в найдавніших східнослов'янських місяцесловах, а фреска 1040-х рр. є в київській Софії, особливе вшанування св. Пантелеймона пов'язане таки із західною традицією. А саме з дружиною Володимира Мономаха Гітою, донькою англійського короля (жертводавицею Святопантелеймонівського монастиря в німецькому Кьольні) та їх сином Мстиславом. Згідно з традицією тієї обителі, до смертельно пораненого ведмедем 1097 р. Мстислава у видінні з'явився цей святий, "любимий дім якого знаходиться в Кьольні", і сказав: "Я вилікую тебе, і страждання та смерть залишать тебе"[8]. Вочевидь, в подяку за виздоровлення князь дав своєму синові Ізяславу, який народився після цієї події,

---

[2] Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. − Москва, 1999. − С.158.

[3] Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. − Біла Церква, 2006. − С.353-354.

[4] Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX − XII веков. − Москва, 2001. − С. 568.

[5] Сайчук Б. Храми. − С.31.

[6] Терський С. Лучеськ. − С.99.

[7] Войтович Л. Княжа доба. − С.461-462.

[8] Назаренко А. Древняя Русь. − С.588, 607.

християнське ім'я Пантелеймон[9]. Вже він же на честь свого небесного покровителя фундував 1134 р. першу руську церку, в Новґараді[10]. На російських землях відомий ще преділ на честь цього святого у Владімірському Успенському соборі (І чверть XIII ст.)[11].

У давній Україні, крім Луцька, відомі ще два Святопантелеймонівські храми і звели їх нащадки Мстислава Володимировича. Його правнук, Роман Мстиславович, поставив відповідну імпозантну будівлю в Галичі, столиці новоствореної Галицько-Волинської держави, коли княжив там у 1187-1188 та 1199-†1205 рр. Правдоподібно, там же він був і похований. Цікаво, що звели цю галицьку церкву будівничі католицького цистерціанського ордену[12].

Вочевидь, св. Пантелеймон був патроном Романовичів. Острівний монастир на його честь був зведений поблизу волинського м. Дубна[13], володіння онука князя Романа, Мстислава-Гліба Даниловича († після 1292 р.), луцького князя у 1264 - після 1292 роках[14]. До речі, серед найдавніших українських та білоруських пом'яників, тільки у синодиках князів Острозьких, нащадків Мстислава Даниловича, згадується якийсь родич Пантелеймон[15].

Таким чином, фундатором луцького Святопантелеймонівського храму міг бути один з трьох луцьких князів - Ізяслав Мстиславович, Роман Мстиславович, Мстислав

---

[9] Войтович Л. Княжа доба. − С.461.

[10] Назаренко А. Древняя Русь. − С.595-596.

[11] Там само. − С.595.

[12] Мицько І. Новознайдені історичні джерела про церкви Галичини XII-XIII ст. // Давні обителі України. Архітектура. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. − Вип.13. − [Львів, 2001] . − С.30.

[13] Там само. − С.30, 35. Тепер це с. Панталея. Острів з церквою св. Пантелеймона іноді в пізньосередньовічних документах називається ще Клименщизною, на честь св. Климента Охрідського, празник якого відзначається в той же самий день, що і св. Пантелеймона – 27 липня (9 серпня).

[14] Войтович Л. Княжа доба. − С.502.

[15] Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Лавра. − Львів, 2000. − Ч.2. − С.53.

Данилович. Остаточно з'ясувати це питання можливе лише після виявлення місця храму та проведення там археологічних розкопок.

При цій нагоді потрібно згадати і про реліквію святого, яка зберігалась у Луцьку. Під час ревізії скарбниць луцьких церков 1607 р. було згадані "Drzewo Zywotworaste, w srebro oprawne pozlacone..., glowa s-tego Panteleona oprawna w srebro pozlocisto"[16]. Однак, вже в 1639 р. волинська шляхта вимагала повернення володимирським уніатським єпископом Баковецьким забраними у Луцьку "reliqui swięte, mienowicie drzew krzyża swiętego y czaska z glowy Pantelimona swiętego"[17].

Позбавлене підстав твердження О. Левицького про те, що ці дві реліквії привіз з Царгороду син Любарта Дмитро, який нібито перебував певний час при візантійському дворі[18]. Насамперед, Любарт не мав сина Дмитра. А частка Божого Древа надійшла до луцької єпископії ще від князя Володимира Васильковича (†1288), який "въ

С.67.

Лоуцкую еп҃скпью да кр҃ть сребрѧ҃н позлотисть съ ч҃тны^м древо^м"[19].

3.*Церква св. Дмитрія.* Існує декілька гіпотез про її виникнення. Фундатором храму вважають Мстислава Володимировича (†1132), чи його сина Володимира-Дмитра (†1171)[20], який, зокрема, був князем луцьким у 1149 р. та волинським князем у 1154-1158 рр.[21]; або ж Мстислава Даниловича († після 1292), який мав сина Дмитра[22]. Є також припущення про його будівництво або ж відбудову галицько-волинським князем

---

[16] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России… − Киев, 1916. − Вып.2. − С.43.

[17] Архив Юго-Западной России. − Киев, 1861. − Ч.2. − Т.1. − С.155.

[18] Левицкий О. История одного древнего волынского храма // Киевская старина. − 1903. − Т.80. − С.74. Історик тут не покликається на джерела.

[19] Полное собрание русских летописей. − С.-Петербург, 1908. − Т.2. − Стлб.926.

[20] Терський С. Лучеськ. − С.59.

[21] Войтович Л. Княжа доба. − С.463.

[22] Сайчук Б. Храми. − С.8.

Любартом-Дмитром[23] († між 8 грудня 1383 р. та 4 серпня 1384 р.[24]). Зробити це міг і Ярополк-Петро Ізяславович († 1086). На користь цього може свідчити факт розташування біля цього храму церкви св. Петра. Як вже згадувалось, саме цей князь збудував храм на честь свого покровителя в київському родинному Святодмитрівському монастирі.

Однак, на мій погляд луцьку будівлю слід датувати часами пізнішими і пов'язувати таки з Любартом–Дмитром. Насамперед, на її кладовищі виявлені матеріали не старіше XIV століття[25]. Важливо, що церква мала подвійний патроцінімум – св.Дмитрія та св.Федора[26]. А як відомо, сином Любарта, останнім (формальним) правителем Галицько-Волинського князівства був Федір-Федушко († 1431)[27]. Тобто, цей храм мав патроцінімум на честь батька і сина. Інше питання, хто його звів, чи батько на честь свого і синового патронів, чи навпаки. Принаймні, пов'язаність з цими правителями підтверджується наявністю у Луцьку іншого храму.

4. *Церква св. Лазаря.* Її патроцінімум в давній Україні унікальний. За виявленим Б.Сайчуком свідченням 1891 р. храм був збудований в XIV ст.[28], що узгоджується з моєю гіпотезою. Вважаю, що зведений він був на честь патрона іншого сина Любарта. Той фігурує поряд із братами у Псалтирі, переписаній при луцькій Святокатеринінській церкві 4 серпня 1384 року (зберігається у флоренційській Бібліотеці Лоренцо Медічі). Вихідні дані книги розпочинаються так: "В лѣт^{т} sч̃в писаны быша книгы сиѧ въ градѣ Лоуцки пєрвєго лѣт^{т} по смєрти кнѧза вєликого Дмитрыѧ Кєдиминовича при кнѧжєньи

[23] Там само.

[24] Мицько І. Князь Любарт та його родина // Старий Луцьк. − Луцьк, 2005. − С.45-46. Публікуючи цю розвідку, проочив статтю Ю.Щербаківського, який таким же чином доказав видання Любартом грамоти луцькому собору "на кінець 1383 року" і смерть князя невдовзі після цього (Щербаковский Д. Фундушевая запись князя луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения Исторического общества Нестора летописца. − Киев, 1905. − Кн.18. − Вып.3/4. − С.66-67, 70).

[25] Терський С. Лучеськ. − С.62.

[26] Сайчук Б. Храми. − С.8.

[27] Мицько І. Князь Любарт. − С.46-48.

[28] Сайчук Б. Храми.-С.16.

дѣтии ѥго Фєдотоу, Лазорю, Сємєноу, при єпᶜпѣ Лоуцкомь Иванѣ. Скончаны жє быша книгы сиѧ мᶜца авгоуᶜ въ д днь, на памѧᵀ стго моуᶜʰ Єлєфьрыѧ а писалъ ѣ Катєрининьскыи попъ... Иванъ.....”[29]. Цій ж самі три брати фігурують в недатованій луцькій грамоті[30] та поряд з іншими братами - Іваном, другим Семеном та Львом – в певному синодику[31].

5. *Святокатерининський храм.* Найдавніша достовірна згадка про нього – 1384 р. – міститься у згаданій Псалтирі. Культ цієї святої (*305 - †313), вченої доньки володаря Кіпру, до нас прийшов відносно пізно. Хоча її ім’я і фіксується в давніх східнослов’янських місяцесловах, однак жодної церкви на її честь на теренах Київської держави, схоже, не було[32]. На Заході Європи святу широко вшановували вже з XI ст., зокрема, через те, що вона виступала як втілення вченості. Поява у нас Святокатерининських храмів пов’язане з такими столичними містами як Львів, Галич, Белз та Луцьк. Зокрема, у белзькій каплиці “правлено богослуження від давніх часів за латинським та грецьким обрядом”[33] і саме тут зберігалась до вивезення у Польщу первісна ікона славнозвісної згодом Ченстоховської Богородиці. Розташовувались згадані храми в замках, тобто на території княжої юрисдикції: у Львові – на Нижньому замку (згадка 1377 р.), у Галичі (згадка 1533 р., замок вимурований перед 1367 р.), Белзі (згадка 1456 р.)[34]. Луцька церква також розташовувалась в Окольному замку. Ініціаторами спорудження цих храмів виступали представники правлячих династій (наші Рюриковичі, польські П’ясти, литовські Ґедиміновичі). Всіх їх пов’язувало зі св. Катериною кровне

[29] Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI − XIV веков. − Москва, 2000. − С.349.

[30] Грамоти XIV ст. − Київ, 1974. − С.64.

[31] Мицько І. Князь. − С.44.

[32] Правда, у Чернігові на зламі XVII-XVIII ст. зведено церкву на місці, де археологічно фіксується храм XII ст. (Раппапорт М. А. Русская архитектура X − XII вв.: Каталог памятнитков. − Ленинград, 1982. − С.44). Однак немає достовірних доказів того, що він також був присвячений св. Катерині.

[33] Чачковський Л. Княжий Белз. − Львів, 1936. − С.9.

[34] Мицько І. Про культи деяких святих // Лавра. Часопис монахів Студитського уставу. − Львів, 1999. – Ч.12. – С.40.

поріднення – через дружину угорського короля Бели IV Марію, доньку імператора Нікеї Теодора Ласкаріса. Так, князь Лев Данилович був одружений з донькою Марії Констанцією, а рідна сестра тої – Йолента – доводилась бабою польському королю Казімєжеві III[35]. Мазовецький князь Земовіт II мав за дружину доньку Лева Анастасію. Правитель Галичини Владислав Опольський побрався з донькою Земовіта III. В контексті дослідження луцької старовини є важливим той факт, що матір'ю Любарта-Дмитра Ґедиміновича була Левоніда, вочевидь, донька Лева Юрійовича, луцького князя у 1308-1323 роках[36]. Тобто, саме князеві Любартові, далекому родичеві святої Катерини, і годилось звести в своїй столиці храм на честь такої відомої християнської подвижниці. Водночас таким чином підкреслювалось і його поріднення з візантійською та східноєвропейськими династіями.

6. *Церква св. Якова Апостола.* Принагідно згадана в 1449 році[37]. Патроцінімум унікальний для давньої України. На мою думку, її міг фундувати Ягайло, великий князь литовський (1377-1392), польський король (1386 -†1434). До свого переходу у католицизм 1387 р. він був православним та носив ім'я Яків[38].

7. *Церква св. Хреста.* Як вже згадувалось вище, у Луцьку зберігалась частка Чесного Древа. У зв'язку з нею потрібно вбачати заснування Чеснохрестського монастиря, розташованого на південь від міста, поміж сучасними селами Чекно та Яловиці. На думку С. Терського, походить він "принаймні з XIV ст."[39]

---

[35] Він у 1363 р. розпочав будувати Святокатерининський костьол у своїй резиденції, м. Казімєжі під Краковом.

[36] Прямі достовірні дані про це відсутні. Однак відомо, що сини від цієї третьої дружини Ґедиміна Любарт та Коріат володіли землями Галицько-Волинської держави, тобто їх матір повинна була походити з тамтешньої династії. Жіноче ім'я Левоніда походить від чоловічого та означає "подібна до лева /Лева". Тобто княжна отримала його на честь свого батька, вочевидь, після смерті матері при пологах.

[37] Сайчук Б. Храми. − С.9; Терський С. Лучеськ. − С.62.

[38] Войтович Л. Княжа доба. − С.638-639.

[39] Терський С. Лучеськ. − С.102.

В “ Історії Польщі” відомого польського хроніста Яна Длугоша, знаного зі свого неприхильного ставлення до українців, розповідається про костел Св.Хреста, біля якого розміщалась королівська ставка під час облоги поляками Луцька 1431 року. Деякі дослідники говорять про його спалення тоді

С.68.

українцями; інші називають храм церквою[40].

Ще за часів перебування у Луцьку згаданої реліквії, у 1620 р.[41] українці міста будують перший (дерев’яний) храм на честь Чесного Хреста. При ньому і організовується відоме згодом в Україні одноіменне православне братство.

Такими є дані про час заснування низки луцьких церков, встановлені на підставі аналізу їх патроцінімумів та християнських імен тутешніх князів-правителів. Зрозуміло, що остаточно підтвердити ці гіпотези зможуть лише широкомасштабні археологічно-архітектурні дослідження фундаментів цих храмів.

[40] Сайчук Б. Храми. − С.30; Терський С. Лучеськ. − С.91, 94.

[41] Сайчук Б. Храми. − С.16.